

JOANNA BRZEZIŃSKA

ORCID: 0000-0002-5030-3363

Uniwersytet Wrocławski

joanna.brzezinska@uwr.edu.pl

Terroryzm z perspektywy nauczania trzech papieży — Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka

Słowa kluczowe: terroryzm, ideologia, religia, Jan Paweł II, Benedykt XVI, Franciszek.

TERRORISM FROM THE PERSPECTIVE OF THE TEACHING OF POPES —
JOHN PAUL II, BENEDICT XVI, AND FRANCIS

Abstract

The aim of this study was to indicate the position taken on the phenomenon of terrorism in the teaching of the Catholic Church by three popes: John Paul II, Benedict XVI and Francis. It has been found that, apart from the common, unambiguously negative assessment of the analysed phenomenon by the hierarchy of the Church, each of them sets out his own observations on its nature and causes. In the teaching of John Paul II, the predominant conviction is that terrorism is an ideology of violence which spreads on the basis of technological and economic development and brings chaos on both a political and personal level. Benedict XVI states that terrorism promotes a civilisation of destruction, which above all questions the dignity of the individual, seeking their annihilation. Pope Francis, on the other hand, focuses on stressing the need for intercultural and interreligious dialogue in order to reduce the growing tensions that are the source of terrorist acts. All the Fathers of the Church, however, draw attention to the fundamental problem of the instrumental treatment of human life by terrorist organisations, for which human beings become a mere means to achieve their various aims.

Keywords: terrorism, ideology, religion, John Paul II, Benedict XVI, Francis.

1. Wprowadzenie

Terroryzm stanowi zjawisko o złożonej etiologii¹, a jego przyczyn należy upatrywać na wielu zróżnicowanych płaszczyznach — historycznej, politycznej, religijnej. Jednak bez wątplenia jego dynamika szybko rośnie, zważywszy na dane dotyczące liczby realizowanych co roku na świecie aktów terrorystycznych oraz ich ofiar². Już na początku rozważań nad analizowanym fenomenem należy podkreślić, że od dawna stanowi on przedmiot analiz nie tylko prawników czy kryminologów, ale także etyków i filozofów. Przemoc, odzwierciedlająca jego bazowy składnik, prowadzi do kwestionowania utrwalonych w społeczeństwach wartości: ludzkiej wolności, godności osoby ludzkiej oraz egzystencji, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak również społecznym³.

Z perspektywy etycznej terroryzm w każdej ze swych form jawi się jako zjawisko wysoce niemoralne, implikujące radykalnie negatywne oceny⁴. Według Michała Moskiewskiego oraz Jacka Sochy zło towarzyszące aktom terroryzmu można usytuować na trzech płaszczyznach:

1. działań negatywnie wpływających na ludzką wolność;
2. czynów złych samych w sobie, które jednocześnie stanowią metody aktów terrorystycznych;

¹ Zaznacza się ona choćby w postrzeganiu wskazanego zjawiska, pierwotnie funkcjonującego jako termin kojarzony z rewolucją francuską w związku ze stosowaniem terroru wobec wszystkich jej przeciwników. Koniec XIX wieku przyniósł z kolei wiele aktów terroru, przejawiających się w zamachach na głowy państw, zginęli: prezydent Francji, Sadi Carnot w 1894 roku, cesarzowa austriacka Elżbieta w 1898 roku, król włoski Humbert I w 1900 roku, prezydent Stanów Zjednoczonych William McKinley w 1901 roku, następcą tronu austriackiego arcyksiążę Franciszek Ferdynand i jego żona Zofia w 1914 roku. Na początku XX wieku terroryzm był widoczny w działaniach grup nacjonalistycznych, na przykład separatystycznej Irlandzkiej Armii Republikańskiej (IRA). Z początkiem lat siedemdziesiątych zjawisko to ewoluowało i zaczęło mieć wpływ na arenie międzynarodowej. W 1968 roku miało miejsce porwanie samolotu izraelskich linii lotniczych w Rzymie, a cztery lata później doszło do ataku terrorystycznego podczas igrzysk olimpijskich w Monachium. Na początku lat osiemdziesiątych pojawił się terroryzm religijny, a jego przykładami były wybuch rewolucji islamskiej w Iranie oraz inwazja ZSRR na Afganistan. Wojna w Afganistanie przyczyniła się do powstania organizacji bojowników islamskich, a ich kontakty dały podłoże powstania w 1988 roku jednej z największych organizacji terrorystycznych — Al-Kaidy. W dniu 11 września 2001 roku doszło natomiast do największego w dziejach ataku terrorystycznego — zamachu na World Trade Center i Pentagon.; por. I. Resztak, *Zjawisko terroryzmu*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 7–8, s. 154–155.

² Przykładowo w 2012 roku na świecie doszło do 6671 zamachów terrorystycznych, które przyniosły 11 000 zabitych i 21 600 rannych. Natomiast w 2016 roku odnotowano ponad 24 000 zamachów, podczas których zginęło blisko 70 000 osób. Zob. M. Hoła, *Terroryzm na świecie w 2012 r.*, <http://dziennikzbroyny.pl/artykuly> (dostęp: 5.05.2021); <http://www.pch24.pl> (dostęp: 5.05.2021).

³ M. Moskiewski, J. Socha, *Terroryzm jako problem etyczny*, „Studia Gdańskie” 2005–2006, nr 18–19, s. 36.

⁴ K. Glombik, *Terroryzm*, [hasło w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański. Głos Kościoła*, red. A. Muszala, Radom 2005, s. 468.

3. wszelkich zachowań, będących przejawami zła, które wpływają negatywnie na społeczeństwo⁵.

Wśród metod ograniczania wolności jednostki w kontekście aktów terroryzmu wskazuje się między innymi na stosowanie perswazji, manipulacji, przymusu oraz przemocy, choć bez wątplenia wszystkie wskazane sposoby prowadzą przede wszystkim do moralnego zła, jakie stanowi realizowane z ich wykorzystaniem przedmiotowe traktowanie jednostki⁶. Niewątpliwie jednak najbardziej daleko siężne negatywne skutki w kontekście egzystencji człowieka prowokuje ostatnia ze wskazanych metod — przemoc, występująca jako jeden z zasadniczych aspektów, aktualizujący się niemal we wszystkich definicjach terroryzmu⁷. Zjawisko przemocy, postrzegane w kontekście narzucania określonych przekonań czy wartości, powoduje zakwestionowanie funkcjonowania w poczuciu wolności. Pozbawia ono jednostkę swobody rozwoju, także w perspektywie kumulacji towarzyszącego jej strachu, ucisku czy obaw, pojawiających się w sytuacji braku możliwości rozszerzania horyzontów intelektualnych wobec narzucania „ustalonej” prawdy. *De facto* jednak elementem niezbędnym do poznawania prawdy pozostaje wolność podmiotu poznającego, którą przemoc jednoznacznie wyklucza, zwłaszcza w ten sposób, że o słuszności propagowanej idei, narzucanej z jej wykorzystaniem, ma decydować siła fizyczna, a nie wartość przekonań⁸. W Konstytucji *Gaudium et spes* Sobór Watykański II podkreślił, że: „[...] wszystko, co godzi w samo życie, jak wszelkiego rodzaju zabójstwa, ludobójstwa [...], są czymś haniebnym [...]”⁹. Z tej perspektywy każdy akt przemocy, wykorzystywany w aktach terrorystycznych, pozostaje haniebnym.

Wśród metod stosowanych przez terrorystów podczas zamachów wskazać należy niewątpliwie zabójstwa¹⁰ oraz samobójstwa, a także inne liczne przejawy zachowań złych samych w sobie: tortury, zamachy bombowe, okaleczenia, porwania, uprowadzenia. Dwa pierwsze z nich stanowią sposoby radykalne w tym znaczeniu, że nieodwracalnie pozbawiają dobra nieodnawialnego, kolejne natomiast pozostają drastyczne, naruszając inne cenne dobro jednostki — zdrowie. Wszystkie one jednak posiadają jeden punkt wspólny, mianowicie kwestionują w szerszym lub węższym zakresie szacunek dla ludzkiej egzystencji, implikują deper-

⁵ M. Moskiewski, J. Socha, *op. cit.*, s. 46.

⁶ S. Zawada, *Manipulacja*, [hasło w:] *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005, s. 303–304; T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002, s. 80.

⁷ K. Karolczak, *Terroryzm polityczny (próba redefinicji)*, [w:] *Terroryzm w świecie współczesnym*, red. E. Haliżak, W. Lizak, L. Łukaszuk, E. Śliwka, Warszawa-Pieniężno 2004, s. 11.

⁸ P. Góralczyk, *Przemoc sama w sobie jest irracjonalna i absurdałna*, [w:] *Przemoc i terror. Książka dedykowana księdzu profesorowi Stanisławowi Olejnikowi w 80-tą rocznicę urodzin i 50-tą rocznicę pracy naukowej*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 156–157.

⁹ Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 27, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, red. M. Przybył, Poznań 2002, s. 546.

¹⁰ J. Tomaszewicz, *Terroryzm na tle przemocy politycznej (zarys encyklopedyczny)*, Katowice 2000, s. 28.

sonalizację człowieka, wykorzystywanego w imię określonej ideologii politycznej lub religijnej. Tym samym najważniejszy imperatyw moralny, dotyczący ochrony życia i przysługujący każdemu człowiekowi, ulega totalnej degradacji. Podobne rezultaty niesie za sobą samobójstwo, będące przejawem instrumentalnego traktowania własnej egzystencji, która w przypadku terrorystów staje się swoistym narzędziem zagłady¹¹. Życie jest zatem w perspektywie terrorystycznej jedynie środkiem do celu absolutnej destrukcji.

Na płaszczyźnie społecznej terroryzm ujawnia swoje najgorsze oblicze — globalny zasięg. Jego następstwa uderzają w całe społeczności, eksponując międzynarodowy zasięg oraz zorganizowaną sieć powiązań w wielu państwach demokratycznych. Taki stan rzeczy „przestrzennie poszerza zakres niebezpieczeństwa¹²”, które terroryzm ze sobą przynosi. Współczesne akty terroru aktualizują się również na innej płaszczyźnie — maksymalizacji zjawiska destabilizacji, która nie tylko ma się ujawniać poprzez intensyfikację strachu, lecz również poprzez zasięg i skalę powodowanych strat, związanych z atakami na niewrażliwe obiekty użyteczności publicznej¹³. Nieprzewidywalność celów ataku, życie w poczuciu nieustannego zagrożenia, chaos i destrukcja porządku publicznego stanowią tylko niektóre z elementów obrazu rozchwiania życia w wymiarze społecznym. Niestety reakcją na przemoc jest przemoc, jak podkreślał Jan Paweł II w orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2002 roku: „Przemoc pociąga za sobą dalszą przemoc i tworzy tragiczną spiralę, spiralę wciągającą nowe pokolenia, które w ten sposób dziedziczą nienawiść, jaka dzieliła poprzednie¹⁴”. Zjawisko terroryzmu, które kwestionuje wszystkie zasadnicze wartości humanistyczne: wolność, godność, tożsamość, a także egzystencję ludzką w ujęciu całościowym, wielokrotnie i na różne sposoby stanowiło temat analiz hierarchów Kościoła katolickiego. Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie ich rozważań na temat fenomenu, który stanowi jeden z najpoważniejszych problemów współczesnej cywilizacji.

2. Jan Paweł II

W nauczaniu polskiego papieża zdecydowane stanowisko, wyrażające głęboki sprzeciw wobec terroryzmu, zaakcentowane zostało już na początku pontyfikatu. W jednej z pierwszych homilii podkreślał on bowiem, że chrześcijaństwo zabrania nienawiści, zabijania bezbronnych jednostek oraz terroryzmu¹⁵. Papież wielokrot-

¹¹ A. Hernas, *Czas i obecność*, Kraków 2005, s. 385–386.

¹² K. Glombik, *op. cit.*, s. 467.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju (2002)*, 4, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2002, nr 23, s. 5; A. Małkiewicz, *Terroryzm. Wybrane zagadnienia*, Nysa 2014, s. 166.

¹⁵ Homilia Jana Pawła II, Drogheda, 29.09.1979; P.A. Makowski, *Współczesne zagrożenia pokoju. Nauczanie Jana Pawła II do dyplomatów*, „Teologia Praktyczna” 18, 2017, s. 236. Papież

nie zwracał uwagę, że zjawiska takie jak gwałty, tortury, a także różne przejawy dyskryminacji oraz terroryzm stanowią konsekwencję odmiennych okoliczności, które warunkują ich powstanie, a jednocześnie powodują zakwestionowanie skuteczności humanistycznych wartości funkcjonujących we współczesnych programach i systemach państwowych. Stąd wpływała także konieczność ich rewizji z perspektywy praw człowieka, które mimo swego nienaruszalnego charakteru mogły poprzez wskazane akty terroryzmu doznawać naruszenia¹⁶. Jan Paweł II koncentrował się w podejmowanych rozważaniach także na zadawaniu pytań o cel ataków terrorystycznych w kontekście następstw, jakie one przynoszą jednostkom, rodzinom, środowiskom, a także społeczeństwom. W płaszczyźnie emocjonalnej aktywujące cierpienie, w fizycznej — unicestwienie, w psychologicznej szerzące przemoc, akty terroru — sprzyjały zdaniem papieża — wzmocnieniu zróżnicowanych skłonności do wszelkich przejawów destrukcji, a także radykalnemu pogłębieniu braku szacunku dla życia¹⁷.

W społecznej encyklice *Sollicitudo rei socialis*, ogłoszonej w 1987 roku, Jan Paweł II stanowczo zaakcentował potępienie terroryzmu, stwierdzając:

Nie można też nie dostrzegać innej bolesnej plagi dzisiejszego świata: zjawiska terroryzmu, nastawionego na zabijanie i niszczenie bez różnicy ludzi i dóbr, na tworzenie klimatu strachu i niepewności, często również poprzez więzienie zakładników. Nawet gdy jako motywację tej nieludzkiej praktyki podaje się jakąś ideologię czy dążenie do stworzenia lepszego świata, akty terroryzmu nigdy nie mogą być usprawiedliwione. Tym bardziej, gdy — jak to się dzisiaj zdarza — te decyzje i akty przybierające niekiedy rozmiary prawdziwej masakry, porywanie osób niewinnych i nie zamieszanych w konflikty, mają na celu propagandę własnej sprawy albo też, co gorsze, są celem samym w sobie, gdy zabija się tylko dla zabijania. Wobec takiej grozy i ogromu cierpienia zawsze zachowują swoją ważność słowa, które wypowiedziałem kilka lat temu, a które tu pragnę jeszcze raz powtórzyć: „Chrześcijaństwo zabrania [...] uciekania się do nienawiści, mordowania bezbronnych, do metody terroryzmu¹⁸.”

Papież zauważał, że akceptowanie zróżnicowanych przejawów terroryzmu, odzwierciedlającego odmienne formy anarchii, którym nadaje się pozory zróżnicowanych teorii, powoduje na płaszczyźnie politycznej kontestowanie, a nawet odrzucenie jakiegokolwiek władzy. Dalszym następstwem takiego stanu rzeczy pozostaje utrwalanie aktów przemocy o charakterze sporadycznym lub zorga-

---

zaznaczał: „Terroryzm jest i zawsze będzie przejawem nieludzkiego okrucieństwa, i właśnie dlatego nigdy nie będzie w stanie rozwiązać konfliktów między ludźmi. Ucisk, zbrojna przemoc i wojna to wybory, które rodzą i pomnażają jedynie nienawiść i śmierć”; *idem, Prawda i sprawiedliwość fundamentem wolności i pokoju. Audiencja generalna w pierwszą rocznicę ataku terrorystycznego na USA, Watykan, 11.09.2002*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2002, nr 10–11, s. 2.

¹⁶ Jan Paweł II, *Encyklika Redemptor hominis Ojca Świętego Jana Pawła II. Odkupiciel człowieka*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II. Encykliki*, t. 1, red. P. Ptasznik et al., Kraków 2006, s. 17.

¹⁷ Homilia Jana Pawła II dla rodziny uniwersyteckiej, Rzym, 18.12.1979.

¹⁸ Jan Paweł II, *Encyklika Sollicitudo rei socialis Ojca Świętego Jana Pawła II. Z okazji dwudziestej rocznicy ogłoszenia Populorum progressio*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 1, s. 24 (dalej: SRS).

nizowanym, a także chaos w sferze społecznej, politycznej oraz personalnej¹⁹. W przekonaniu Jana Pawła II terroryzm nigdy nie może zatem stanowić sposobu sprawowania władzy, ani w określonym regionie, ani tym bardziej w państwie²⁰.

Pokłosiem dramatycznych aktów terroru o poważnym zasięgu, jakimi były zamachy zrealizowane w Nowym Jorku 11 września 2001 roku, stało się stanowisko przywódcy Kościoła katolickiego sformułowane w orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2002 roku. Papież podkreślił w nim, że charakter międzynarodowego terroryzmu wyraźnie ewoluuje, sytuując się w skomplikowanej sieci wpływów politycznych; bazuje on na wymianie technologicznej oraz ekonomicznej, rozszerza swój zasięg poza geograficzne granice państw, ogarniając cały świat. Wśród dążeń organizacji terrorystycznych Jan Paweł II dostrzegał i wyróżniał nielegalne sposoby finansowania ich działalności z udziałem ogromnego kapitału o bezprawnym pochodzeniu oraz drastyczne skutki poszerzania stref wpływów tego rodzaju grup, wyrażające się w pogardzie dla życia jednostki oraz życia w znaczeniu generalnym, podsycanie nienawiści, a także wyizolowanie oraz odseparowanie ze społeczeństwa. Polski papież, spoglądając na praktyki terrorystyczne jako zachowania mające na celu uwypuklenie pogardy względem życia ludzkiego, uznawał je za przejawy zbrodni przeciwko ludzkości²¹. Zaznaczał on, że biorąc pod uwagę zagrożenia, jakie niesie ze sobą terroryzm, niedopuszczalne pozostaje powolne rozstrzyganie problemów politycznych na arenie międzynarodowej, które może stanowić pretekst do ujawnienia się działań terrorystycznych. Ponadto wykluczona powinna być jakakolwiek współpraca organizacji politycznych oraz państwowych z grupami terrorystycznymi²². Papież w swoim orędziu podkreślał: „Ten, kto zabija przez akty terrorystyczne, żywi pogardę dla ludzkości, podchodząc z desperacją do życia i przyszłości — w takiej perspektywie wszystko można znienawidzić i zniszczyć. Terrorysta uważa, iż prawda, którą wyznaje, czy cierpienia, jakie przeszedł, mają wartość tak absolutną, że uprawniają go do zareagowania nawet niszczeniem niewinnego życia ludzkiego. Niekiedy terroryzm jest dzieckiem fanatycznego fundamentalizmu²³, który rodzi się z przekonania, że wszystkim można narzucić własne widzenie prawdy. Tymczasem, nawet jeśli

¹⁹ Orędzie Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju 1981, nr 2; Jan Paweł II, *Pokój nie jest możliwy bez solidarności i sprawiedliwości. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego (11 stycznia 1986 r.)*, [w:] *Dzieła zebrane Jana Pawła II. Orędzia, przesłania, przemówienia okolicznościowe*, t. 5, red. P. Ptasznik *et al.*, Kraków 2007, s. 502.

²⁰ Jan Paweł II, *W trosce o lepszą przyszłość rodziny ludzkiej. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego (12 stycznia 2004 r.)*, [w:] *Dzieła zebrane Jana Pawła II*, t. 5, s. 619.

²¹ Orędzie Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju 2002, nr 4; Jan Paweł II, *W trosce o lepszą przyszłość rodziny ludzkiej...*, s. 619; *idem*, *Narody mają prawo do życia w bezpieczeństwie. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego (11 stycznia 1992 r.)*, [w:] *Dzieła zebrane Jana Pawła II*, t. 5, s. 39.

²² *Ibidem*.

²³ J.W. Gałkowski, *Fundamentalizm a filozofia*, „Roczniki Filozoficzne” 51, 2003, nr 2, s. 127–128.

dochodzi się do poznania prawdy — co zachodzi zawsze w sposób ograniczony i niedoskonały — nie można jej nigdy narzucać²⁴. W 1984 roku podczas spotkania z korpusem dyplomatycznym we Fryburgu Jan Paweł II podkreślał, że terroryzm, zwłaszcza na płaszczyźnie międzynarodowej, zawsze prowadzi do destabilizacji poszczególnych państw i dlatego nie może spotykać się z popobieżaniem czy poparciem ze strony przywódców politycznych oraz dyplomatów, których aktywność ma na celu jedynie pokojowe rozwiązywanie sporów politycznych²⁵.

W orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2002 roku Jan Paweł II odniósł się również do kwestii zjawiska terroryzmu religijnego, zwracając uwagę, że przybiera on charakter ruchu fundamentalistycznego, a tego rodzaju fanatyczna postawa stoi w sprzeczności z wiarą w Boga, stąd stanowczo przeciwstawiał się jakimkolwiek przejawom religijnego usprawiedliwiania aktów terrorystycznych²⁶. Papież uwytkował fakt, że propagowanie terroryzmu pozostaje niebezpieczne, zważywszy, że w dłuższej perspektywie prowadzi on nie tylko do instrumentalnego traktowania jednostki, ale również Boga, który zaczyna stanowić jedynie bożka wykorzystywanego do osiągnięcia partykularnych interesów²⁷. Zachowania terrorystów, działających w imię Boga, stanowią z analizowanej perspektywy profanację religijną, polegają bowiem na zadawaniu zróżnicowanych form gwałtu ludziom, utrwalając przemoc, która nigdy przecież nie może stanowić właściwego środka krzewienia zasad jakiegokolwiek religii. Papież podkreślał zdecydowanie, że gdy akty terrorystyczne bywają uzasadniane jakąkolwiek ideologią, nie ma podstaw dla ich usprawiedliwiania, zwłaszcza zważywszy na ich skutki przybierające niekiedy postać prawdziwej masakry, porwania niewinnych osób czy zabijania dla samego zabijania²⁸.

W swoim przemówieniu, wygłoszonym w 2003 roku do korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej, Jan Paweł II powiedział:

Uderza mnie fakt, że serca współczesnych ludzi są często przepełnione lękiem. Podstępny terroryzm, którego atak może nastąpić w dowolnym czasie i miejscu; nie rozwiązany problem Bliskiego Wschodu, dotyczący Ziemi Świętej i Iraku; niepokoje nękające Amerykę Południową, zwłaszcza Argentynę, Kolumbię i Wenezuelę. [...] Wszystkie te negatywne zja-

²⁴ Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2002 r.*, http://tau.broszkowscy.com/oredzie_papieza.htm; *idem*, *Co Jan Paweł II mówił o terroryzmie? PRZECZYTAJ*, <https://www.fronda.pl/a/co-jan-pawel-ii-mowil-o-terroryzmie-przeczytaj,84060.html> (dostęp: 11.05.2021).

²⁵ Jan Paweł II, *Zadanie dyplomatów we współczesnym świecie. Spotkanie z korpusem dyplomatycznym we Fryburgu (13 czerwca 1984 r.)*. „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 1984, nr 7, s. 20.

²⁶ Jan Paweł II, *Nie ma pokoju bez sprawiedliwości, nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia. Orędzie na XXXV Światowy Dzień Pokoju (1 stycznia 2002 r.)*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II. Konstytucje apostolskie, listy motu proprio i bulle orędzia na światowe dni*, t. 4, red. P. Ptasznik *et al.*, Kraków 2007 s. 836.

²⁷ *Ibidem*; K. Michaluk, *Teologiczny, polityczny, społeczny — problem terroryzmu w nauczaniu papieskim*, [w:] *Współczesny wymiar terroryzmu — przegląd i badania*, red. J. Jędrzejewska, E. Chodźko, Lublin 2020, s. 74.

²⁸ Jan Paweł II, *SRS*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. I, s. 24.

wiska zagrażają istnieniu ludzkości, odbierają spokój ludziom i podważają bezpieczeństwo społeczeństwa²⁹.

Papież zwracał się z apelami o zaprzestanie praktykowania aktów terroru, zarówno do terrorystów, jak również do polityków, odpowiedzialnych za prowadzenie negocjacji pokojowych na arenie międzynarodowej, oraz międzynarodowych organizacji pokojowych, traktując terroryzm jako bolesny problem dzisiejszego świata³⁰. Adresując swoje rozważania do terrorystów, podkreślał, że wierność ideologii przemocy, związanej z nieludzkimi zachowaniami w postaci zabijania niewinnych ofiar, a nawet stosowanie nieuzasadnionych aktów odwetu, nie powoduje rewindykacji żądań formułowanych przez mniejszości, na rzecz których podejmowane są takie działania³¹. Zwracając się do polityków, prosił o pogłębioną analizę argumentów mających na celu powstrzymanie działań terrorystycznych, a także skoncentrowanie wysiłków na podejmowaniu pertraktacji, których efektem ma być zwolnienie przetrzymywanych zakładników. Z kolei uwzględniając charakter działań licznych organizacji międzynarodowych, papież podkreślał, że:

Nie można osiągnąć pokoju bez dialogu [...], lecz dialog można w pełni prowadzić tylko wówczas, gdy dysponuje się wszechstronną informacją, zarówno na Zachodzie, jak na Wschodzie, na Południu i na Północy. Chcecie, ażeby był to „dialog pełny”, to znaczy dialog nawiązywany przy pomocy globalnej strategii przekazu: dzięki informacji, oczywiście, lecz także dzięki rozrywce, publicystyce, twórczości artystycznej, wychowaniu, uwrażliwieniu na wartości kulturalne. Właśnie poprzez taką strategię przekazu powinna się urzeczywistniać strategia zaufania. Z równowagi lęku, strachu, aż po równowagę terroru, rodzi się — jak mówił Pius XII — „zimny pokój”, który nie jest prawdziwym pokojem³².

Odnosząc się do kwestii przeciwdziałania terroryzmowi, Jan Paweł II stwierdzał, że eliminacja tego zjawiska powinna być prowadzona na dwóch poziomach: politycznym i pedagogicznym. Według Ojca Świętego należy usuwać przyczyny sytuacji niesprawiedliwości, które prowadzą do decyzji o dokonaniu drastycznych, a nawet desperackich, aktów, ponadto trzeba propagować wychowanie cechujące się szacunkiem dla życia ludzkiego, zachowanego w każdych okolicznościach. Jedność ludzkości stanowi o jej rzeczywistej spójności, pozwala na eliminowanie tych różnic, które stanowią podłoże podziałów ludzi i narodów³³.

²⁹ Jan Paweł II, *Przemówienie do korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2003, nr 3.

³⁰ B. Dudek, *W świecie poddanym marności. Zagrożenia czyhające na człowieka współczesnego (na podstawie wybranych encyklik Jana Pawła II)*, „Edukacja Humanistyczna” 2017, nr 1, s. 74.

³¹ Orędzie z okazji Światowego Dnia Pokoju 1989, nr 10.

³² Orędzie z okazji Światowego Dnia Środków Społecznego Przekazu 1987.

³³ Jan Paweł II, *Zawsze aktualne zadanie: wychowywać do pokoju*, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2004, nr 8.

3. Benedykt XVI

Papież Benedykt XVI postrzegał terroryzm jako nową formę przemocy, w przypadku której dozwolone jest niszczenie nieprzyjaciół we wszelkich jej przejawach. Podkreślał również, że często akty terrorystyczne są uwarunkowane religijnie, dlatego religia postrzegana bywa jako istotna determinanta terroryzmu, co w oczywisty sposób odzwierciedla stan destrukcji będący jej wypaczeniem³⁴.

Analiza wzajemnych relacji między chrześcijaństwem a islamem doprowadziła Josepha Ratzingera do konieczności zaprzestania dokonywania nieustannych porównań oraz oceny wskazanych poglądów religijnych, które przyczyniały się jedynie do tworzenia nowych konfliktów oraz podejmowania licznych aktów terroru³⁵. Zwracał on również uwagę, że wojna terrorystyczna stanowi metodę propagowaną przez islamskich ekstremistów. W tym kontekście podkreślał niezwykle istotne zagadnienie, mianowicie przestrzegał przed utożsamianiem ekstremizmu islamskiego i terroryzmu z religią muzułmańską. Ponadto zauważał, że współcześnie fundamentalizm stał się niestety określeniem pejoratywnym, co oceniał negatywnie; sam termin „fundament”, jak zaznaczał, niesie w swej istocie określone przesłanie oraz zasadnicze przekonania, stanowiące bazę każdej religii, i jedynie w taki sposób powinien być postrzegany³⁶. Wszelkie zatem wypaczenia oraz podziały nie sprzyjają prowadzeniu dialogu, który uznawał za jedyną metodę porozumienia³⁷.

Jeśli na terroryzm spojrzeć jak na przejaw cywilizacji destrukcji, która kwestionuje godność jednostki, wówczas, jak zauważał przyszły papież, należy przede wszystkim poszukiwać takich metod jego zwalczania, które pozwolą przetrwać cywilizacji, chroniąc ją przed unicestwieniem³⁸. By taki stan osiągnąć, badać należy przyczyny terroryzmu, likwidować je oraz im zapobiegać w każdy możliwy sposób.

Benedykt XVI w swoim nauczaniu wielokrotnie podejmował kwestię interpretowania terminu „ideologia” w kontekście aktów terroru. Otóż w jego przekonaniu ideologia stanowiła koncepcję prowadzącą do zbrodni³⁹. To właśnie kumulacja zróżnicowanych ideologii, które stanowią odzwierciedlenie „redukcyjnych

³⁴ „Zagrożeniem dla pokoju jest antyreligia”. *Przemówienie Benedykta XVI w Asyżu*, „Pedagogia Ojcostwa. Katolicki Przegląd Społeczno-Pedagogiczny” 2012, nr 2, s. 20–23.

³⁵ M. Pera, *Der Relativismus, das Christentum und der Westen*, [w:] M. Pera, J. Ratzinger, *Ohne Wurzeln. Der Relativismus und die Krise der europäischen Kultur*, Augsburg 2005, s. 10–60.

³⁶ J. Ratzinger, *Czas przemian w Europie. Miejsce Kościoła i świata*, przeł. M. Mijalska, Kraków 2005, s. 153.

³⁷ J. Ratzinger, P. Seewald, *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci*, przeł. G. Sowiński, Kraków 1997, s. 209.

³⁸ J. Ratzinger, *Kościół — ekumenizm — polityka*, Poznań-Warszawa 1990, s. 301.

³⁹ Benedykt XVI, *Noworoczne przemówienie do korpusu dyplomatycznego, 9.01.2006*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2006, nr 2, s. 5.

wizji człowieka⁴⁰”, przesądza o zakłóceniu globalnego pokoju⁴¹. Terroryzm stanowi z perspektywy rozważań Benedykta XVI jedno z największych zagrożeń dla światowego ładu i jest trwałym procesem zagłady życia. Aby państwa mogły się właściwie rozwijać, konieczne jest: „uznanie transcendentnej wartości każdego mężczyzny i każdej kobiety, co sprzyja nawróceniu serca, co prowadzi do zobowiązania do oporu wobec przemocy, terroryzmu i wojny oraz do krzewienia sprawiedliwości i pokoju⁴²”.

Benedykt XVI uznawał w swoim nauczaniu terroryzm za jedno z najpoważniejszych zagrożeń moralnych. Zwracał on bowiem uwagę, że zarówno w teologii wyzwolenia, jak również w fundamentalizmie islamskim, wyraźne jest dążenie do osiągnięcia celu poprzez rozwiązania siłowe, dlatego uznawał moralizm występujący we wskazanych poglądach za formułę głęboko wypaczoną, będącą wyłącznie swoistą parodią jego istoty i właściwych celów⁴³. Jak podkreślał podczas przemówienia w Asyżu w 2011 roku: „Wiemy, że często terroryzm jest uzasadniany względami religijnymi i że właśnie religijny charakter ataków służy za usprawiedliwienie bezlitosnego okrucieństwa tych, którzy wierzą, że mogą pomijać przepisy prawa ze względu na «dobro», do którego dążą. W tym wypadku religia nie służy pokojowi, ale usprawiedliwianiu przemocy⁴⁴”.

Należy odnotować, że Benedykt XVI w swoim nauczaniu poświęcił sporo uwagi zjawisku aktywności organizacji terrorystycznych, ukształtowanych na podstawie idei fundamentalizmu islamskiego i coraz częściej dążących do konfrontacji ze społecznościami Zachodu⁴⁵. Analizując przyczyny tego stanu rzeczy, papież doszedł do przekonania, że wzrost agresji między kulturami stanowi wynik zakwestionowania samej idei Boga w każdym jej znaczeniu, także w tym, zgodnie z którym kształtuje On wszelki racjonalny ład na świecie (zarówno w nurcie kultury Zachodu, jak również radykalnego islamu). Następstwem negacji istnienia Boga, który stanowi fundament cywilizacji oraz ludzkiego rozumu, jest intensy-

⁴⁰ P. Kusiak, *Prawa człowieka w refleksji Benedykta XVI*, „Przegląd Religioznawczy” 2016, nr 3, s. 20.

⁴¹ Benedykt XVI, *Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2007*, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20061208_xl-world-day-peace.html (dostęp: 11.05.2021). Zob. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, s. 357.

⁴² Benedykt XVI, *Przemówienie Benedykta XVI na forum Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, 18 kwietnia 2008 r.*, <https://bip.brpo.gov.pl/pliki/12087687950.pdf> (dostęp: 11.05.2021).

⁴³ E. Kozerska, *Benedykt XVI o terroryzmie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 41, 2019, nr 1, s. 21.

⁴⁴ Benedykt XVI, *Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju. Przemówienie w bazylice Matki Bożej Anielskiej w Asyżu, 27.10.2011*, „L'Osservatore Romano” 2012, nr 1 s. 28.

⁴⁵ Benedykt XVI, *Encyklika „Caritas in veritate” Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów, prezbiterów i diakonów, do osób konsekrowanych, do wiernych świeckich i wszystkich ludzi dobrej woli*, n. 29, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (dostęp 1.09.2021).

fikacja konfliktów oraz wszechobecna destrukcja⁴⁶. Odnosząc się zaś do kwestii bezprawnych aktów terrorystycznych, motywowanych przesłankami religijnymi, stanowczo i jednoznacznie je potępiał jako drastyczne zagrożenie dla rozwoju wolności religijnej. W tym kontekście podkreślał kategorycznie, że pluralizm światopoglądowy zakłada utrzymanie wolności słowa i poglądów także na płaszczyźnie religijnej. Taki punkt wyjścia, przyjęty w rozważaniach papieża, prowadził do wniosku, że cywilizacja będzie mogła się prawidłowo rozwijać tylko wówczas, gdy będzie w stanie zapewnić szacunek nawet mniejszościom religijnym⁴⁷. W takiej sytuacji Benedykt XVI nie widział możliwości podjęcia skutecznej i wiążącej debaty z przedstawicielami islamu, postrzegając podejmowane przez nich religijne akty terroru jako propagowanie wiary narzucanej przemocą, bezzasadnie kwestionujące wolność wyznania. Ponadto jednoznacznie zaznaczał w swoich rozważaniach, że wszelkie przejawy terroru, służące do obrony wartości religijnych, mają charakter pozorny, natomiast realnie przyczyniają się do instrumentalnego traktowania życia ludzkiego w imię dążenia do faktycznego zdobywania nowych stref wpływów, poszerzania granic dotychczasowych terytoriów, a nawet zagarniania nowych bogactw⁴⁸. Tym samym wyraźny rozdzźwięk między judeochrześcijańską a islamską wizją tradycji religijnej wpływał zdaniem papieża na niemożność kontynuowania pojednawczego dialogu i stanowił realną klęskę współczesnej cywilizacji w wymiarze etycznym⁴⁹. Jak stwierdził w encyklice *Caritas in veritate*:

Przemoc hamuje autentyczny rozwój i przeszkadza w zmierzaniu narodów do większego dobrobytu społeczno-ekonomicznego i duchowego. Odnosi się to szczególnie do terroryzmu o zabarwieniu fundamentalistycznym, przynoszącym cierpienie, zniszczenie i śmierć, blokującym dialog między narodami i uniemożliwiającym pokojowe i cywilne korzystanie z zasobów. Trzeba jednak dodać, że oprócz fanatyzmu religijnego, który w niektórych sytuacjach uniemożliwia korzystanie z prawa do wolności religijnej, również szerzenie zaprogramowanej obojętności religijnej lub ateizmu praktycznego ze strony wielu krajów, jest sprzeczne z potrzebą rozwoju narodów, gdyż odbiera im energie duchowe i ludzkie⁵⁰.

⁴⁶ Benedykt XVI, *Wiara, rozum i uniwersytet — wspomnienia i refleksje. Przemówienie na Uniwersytecie w Regensburgu, 12.03.2006*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/podroze/ben16-ratyzbona_12092006.html (dostęp 10.05.2021).

⁴⁷ W czasie swojego pontyfikatu Benedykt XVI wielokrotnie podejmował temat pojawiających się ataków terrorystycznych. Stwierdzał również, że wiele z nich było następstwem sporów o charakterze religijnym. Jednoznacznie i stanowcze potępienie wyrażał wobec konfliktów w Europie, Azji i Afryce. Zwracał uwagę na: 1. aktywność Hezbollahu, powiązanego z państwem islamskim; 2. ataki talibów; 3. potyczki sunnitów z szyitami czy Kurdami. Szczególne rozważania poświęcał działalności fundamentalistów islamskich, powiązanych z Al-Kaidą, a także zamachom wobec chrześcijan, które pojawiały się na kontynencie afrykańskim.

⁴⁸ Benedykt XVI, *Caritas in veritate*, n. 29; *idem*, noworoczne przemówienia do korpusu dyplomatycznego wygłaszane w dniach 8.01.2007, 8.01.2009, 10.01.2011, 7.01.2013, <https://opoka.org.pl/nauczanie/nauczanie-benedykta-xvi-przemowienia-i-oredzia> (dostęp 10.05.2021).

⁴⁹ Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania ze wspólnotami muzułmańskimi w Kolonii, 20.08.2005*, <https://opoka.org.pl/nauczanie/nauczanie-benedykta-xvi-przemowienia-i-oredzia> (dostęp: 10.12.2018)

⁵⁰ Benedykt XVI, *Caritas in veritate*, n. 29.

Papież wielokrotnie zaznaczał konieczność podjęcia zintensyfikowanych działań na arenie międzynarodowej w celu zaprzestania wzrostu wydatków państwowych na zbrojenia oraz uniemożliwienia nieuprawnionego dostępu do broni (zarówno konwencjonalnej, jak i tej masowego rażenia). Wyraźnie zwracał uwagę na zasadność intensyfikacji współpracy gospodarczej, technologicznej, kulturowej między społeczeństwami, zwłaszcza w zakresie zróżnicowanych działań dyplomatycznych, których celem nadrzędnym miało być zminimalizowanie skutków aktów terrorystycznych (wobec niemożności ich eliminacji) i poważnych konfliktów zbrojnych⁵¹. Ponadto często stwierdzał, że niezbędne jest stworzenie takich aktów prawa międzynarodowego, których głównym założeniem będzie szerokie współdziałanie poszczególnych państw, mające na celu minimalizowanie negatywnych przejawów przemocy terrorystycznej oraz wypracowanie szacunku względem norm prawnych obowiązujących w tym zakresie i stanowionych przez prawo humanitarne⁵².

Analizując zjawisko terroryzmu, Benedykt XVI podczas spotkania w Watykanie z uczestnikami 81. Zgromadzenia Ogólnego Interpolu w 2012 roku zauważył, że „w wymiarach globalnych jesteśmy świadkami szerzenia się źródeł przemocy, wywołanych zjawiskami ponadnarodowymi, hamującymi postęp ludzkości”⁵³. Samą przemoc uznał natomiast za czynnik wysoce destabilizujący funkcjonowanie społeczeństw, a także poszczególnych państw. Papież podkreślił, że terroryzm obok przestępczości zorganizowanej stanowi jedną z najbrutalniejszych form przemocy, implikującą śmierć, ale również pragnienie zemsty i potęgowanie nienawiści. Stwierdził również, że jest to zjawisko stanowiące strategię właściwą niektórym ekstremistycznym organizacjom, których celem pozostają wszelkie formy destrukcji (śmierć jednostek, zniszczenie rzeczy, negacja wartości). Ich dążeniem jest funkcjonowanie w sieci skomplikowanych, nielegalnych powiązań politycznych, które zasadniczo dążą do wykorzystania przysposobionych środków technicznych oraz ogromnych nakładów finansowych, a także podejmowania złożonych działań⁵⁴.

Benedykt XVI stanowczo potępiał wszelkie akty terronu, które miały miejsce w okresie jego pontyfikatu. Papież nie różnicował swojej oceny działań zbrojnych, zważywszy na ich uwarunkowania, lecz w jednoznaczny sposób oceniał je negatywnie. W jego refleksji dominowało wyraźne przekonanie, że ich przyczyn należy poszukiwać przede wszystkim w religijnych ideologiach, których wyznawcy

⁵¹ Benedykt XVI, *Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI...*; *idem*, *Caritas in veritate*, n. 72; *idem*, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2006 roku*, s. 5.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ <https://deon.pl/kosciol/papiez-o-zwalczaniu-przestepczosci-i-terroryzmu,192993> (dostęp: 10.05.2021); S. Wysocka, *Benedykt XVI: Kościół zachęca do walki z terroryzmem i przestępczością*, <https://www.fronda.pl/a/benedykt-xvi-kosciol-zacheca-do-walki-z-terroryzmem-i-przestepczoscia,23486.html> (dostęp: 10.05.2021).

⁵⁴ *Ibidem*.

starają się podporządkować nie tylko poszczególnych polityków, ale również całe społeczności⁵⁵. Z punktu widzenia Benedykta XVI taki stan rzeczy, poza wszelkimi innymi konsekwencjami, związany jest przede wszystkim z brakiem ładu oraz poczucia bezpieczeństwa konkretnego państwa i na arenie międzynarodowej.

4. Franciszek

Włączając się do debaty na temat oceny zjawiska terroryzmu, papież Franciszek kontynuuje stanowisko wyrażone przez jego poprzedników. W swoim nauczaniu zwraca uwagę na czyny warunkowane przemocą, podejmowane przez organizacje terrorystyczne w imię przekonań religijnych. Zaznacza bowiem, że ten, kto posługuje się religią, by szerzyć przemoc, kwestionuje jej najgłębsze inspiracje, a wszelkie formy przemocy stanowią wypaczenie, przyczyniając się do destrukcji jej prawdziwej natury⁵⁶. Wskazuje, że do aktów terrorystycznych dochodzi przykładowo w Syrii i Iraku i są one uwarunkowane przesłankami natury religijnej oraz etnicznej, co niewątpliwie pogłębia stan chaosu oraz wewnętrznego rozłamu⁵⁷. Papież zwraca uwagę, że terroryzm zawsze stanowi zakwestionowanie istniejącego ładu społecznego oraz utrwała postawę egoizmu indywidualnego lub zbiorowego⁵⁸. Jeśli chodzi o konsekwencje ataków terrorystycznych, Franciszek zauważa, że należy spojrzeć na nie nie tylko jak na akty doraźne, ale również zdarzenia, które niosą ze sobą długofalowe negatywne skutki społeczne (na przykład wzrost liczby uchodźców spowodowany nasilającymi się procesami migracyjnymi)⁵⁹. Papież stwierdza, że jedynie „Wolność religijna jest [...] obroną przed totalitaryzmem i buduje braterstwo między ludźmi”. Uzasadnia, że to z relacji z Bogiem jednostka wywodzi wszelkie wartości i dążenie do kształtowania pokoju jako stanu sprzeciwiającego się użyciu przemocy, nieograniczonej siły oraz terroru, pozostającego wyrazem absolutnej dominacji nad ludźmi⁶⁰.

Franciszek przestrzega przed nieuzasadnioną fascynacją radykalizacją działań terrorystycznych podejmowanych w imię narzucenia przekonań religijnych. Uwrażliwia na fakt, że „Nazbyt często młodzi ludzie ulegają radykalizacji w imię

⁵⁵ E. Kozerska, *op. cit.*, s. 28.

⁵⁶ Franciszek, *Tylko pokój jest święty, a nie wojna! Przesłanie Franciszka wygłoszone podczas końcowej ceremonii Światowego Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu, 20 września 2016 r.*, „Wiadomości KAI” 2016, nr 40, s. 7.

⁵⁷ Franciszek, *Trzeba powiedzieć „nie” przemocy w imię religii*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 12, s. 24; *idem*, *Prawdziwa religia jest źródłem pokoju, a nie przemocy*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 10, s. 14.

⁵⁸ Franciszek, *Wierzący zjednoczeni przeciwko fanatyzmowi i fundamentalizmowi*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 12, s. 23.

⁵⁹ J. Szulist, *Zjawisko terroryzmu w nauczaniu papieża Franciszka*, „Studia Włocławskie” 2017, nr 19, s. 431.

⁶⁰ Franciszek, *Prawdziwa religia jest źródłem...*, s. 14.

religii i sięją niezgodę i strach, a wręcz niszczą tkankę naszych społeczeństw⁶¹”. Wskazane radykalne postawy przyczyniają się do funkcjonowania w myśl odczłowieczonych zasad oraz dążenia do spełnienia egoistycznych celów, uniemożliwiając realną analizę położenia, w jakim znajdują się inne osoby, często wymagające pomocy. Takie uzasadnienie aktów terroru rodzi kolejne niebezpieczeństwa w zakresie towarzyszących im konsekwencji, prowadzi bowiem, jak zaznacza Franciszek, do instrumentalnego traktowania człowieka, a nawet całych wspólnot, oraz zakwestionowania zasady podmiotowości, niezbędnej do prowadzenia owocnego dialogu na płaszczyźnie międzyludzkiej⁶². Koncentrując się na wskazaniu przyczyn utrwalających terroryzm, papież podkreśla, że jego zasadniczą determinantą jest bieda. Terroryzm polega zatem na hołdzie składanym wartościom materialnym, a nie personalistycznym⁶³. Tam, gdzie brak perspektyw rozwoju, pracy, a także ideałów, pojawiają się organizacje terrorystyczne, które wypełniają powstałą na różnych płaszczyznach pustkę⁶⁴.

W nauczaniu papieskim dominuje jednoznacznie negatywna ocena terroryzmu, którą Franciszek wywodzi z zakwestionowania poprzez akty terroru poczucia moralności, ale również z koncepcji Stwórcy do stworzenia, które akceptuje i kocha bezgranicznie oraz bezwarunkowo. Papież wielokrotnie w swoich wystąpieniach dawał wyraz brakowi akceptacji zachowań przemocowych, w wyniku których dochodzi do unicestwienia niewinnych jednostek. Takie dążenia, bez względu na ich uwarunkowania, prowadzą do zanegowania godności człowieka, powodują także wzmocnienie wzajemnej nienawiści, która uniemożliwia dialog w relacjach wspólnotowych. Ten stan rzeczy w opinii Ojca Świętego wyklucza integralny rozwój człowieka jako jednostki funkcjonującej w środowisku, w którym brak dbałości o dobro osoby⁶⁵.

W orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2014 roku Franciszek stwierdził:

Jest wiele konfliktów rozgrywających się przy ogólnej obojętności. Wszystkich mieszkających w krajach, w których broń narzuca terror i zniszczenie, zapewniam o mojej osobistej bliskości, a także bliskości całego Kościoła. [...] Kościół podnosi również swój głos, by do odpowiedzialnych dotarł krzyk bólu tej cierpiącej ludzkości i by położono kres nie tylko wszelkiej wrogości, ale także wszelkiej niesprawiedliwości i pogwałceniu podstawowych praw człowieka.

⁶¹ Franciszek, *Imię Boga nigdy nie może być wykorzystane do usprawiedliwiania przemocy*, „L’Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2015, nr 12, s. 11.

⁶² Franciszek, *Niech nikt nie traktuje instrumentalnie imienia Boga*, „L’Osservatore Romano” (wyd. polskie) 2014, nr 6, s. 21; *idem*, *Wierzący zjednoczeni...*, s. 22.

⁶³ N. Knight, *Papież Franciszek: Kapitalizm to „terroryzm przeciwko całej ludzkości”*, przeł. J. Skoczylas, <http://zielonewiadomosci.pl/tematy/social/papiez-franciszek-kapitalizm-to-terroryzm-przeciwko-calej-ludzkosci/> (dostęp: 10.05.2021).

⁶⁴ A. Romejko, *Kwestia przemocy i terroryzmu w nauczaniu papieża Franciszka*, „Studia Ełckie” 2017, nr 4 (19), s. 479.

⁶⁵ J. Szulist, *Zjawisko terroryzmu...*, s. 436.

Jednak najbardziej radykalne potępienie zjawiska terroryzmu papież przedstawił w orędziu, wygłoszonym trzy lata później w Watykanie, stwierdzając stanowczo:

„Żadna religia nie jest terrorystyczna. Przemoc jest znieważaniem imienia Boga. Nigdy nie przestaniemy powtarzać: „Imię Boga nigdy nie może usprawiedliwiać przemocy. Tylko *pokój jest święty*, a nie wojna!”⁶⁶.

Papież upatruje możliwości ograniczenia przemocy w podjęciu dialogu międzyreligijnego oraz międzykulturowego; jego zasadniczym celem jest wyeliminowanie wszelkich aktów fundamentalizmu i terroryzmu kwestionujących godność ludzką, a religię traktujących wyłącznie instrumentalnie⁶⁷. Z tego powodu Franciszek postuluje, by fanatycznym dążeniom fundamentalistycznym przeciwstawić solidarne starania o poszanowanie najważniejszych wartości: życia ludzkiego, wolności religijnej, przejawiającej się swobodą praktykowania kultu, oraz życia prowadzonego zgodnie z zasadami etyki w celu zapewnienia każdej jednostce godnej egzystencji⁶⁸.

5. Zakończenie

Wieloaspektowo uwarunkowane zjawisko terroryzmu pozostaje jednym z najważniejszych zagrożeń dla współczesnej cywilizacji. Implikuje ono nie tylko zakwestionowanie utrwalonych wartości humanistycznych, ale niekiedy prowadzi nawet do radykalizacji wyznawanych przekonań religijnych, które zaczynają przybierać postać destrukcyjnej ideologii. Zmniejsza poczucie bezpieczeństwa, wprowadzając wszechobecny chaos i destabilizację polityczną, gospodarczą czy personalną. Nieobliczalność działań terrorystów i nieoczekiwany charakter ich aktów powodują, że nie ma możliwości znalezienia skutecznych metod przeciwdziałania im. Walka z „niewidzialnym wrogiem” przyczynia się do wzrostu poczucia zagrożenia zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym. W terroryzmie drastyczne jest wszystko: spektakularny przebieg samych aktów, które realizowane są zwykle z udziałem zamachowców poświęcających własne życie, ich skutki, prowadzące do unicestwienia niewinnych istnień ludzkich, zwykle będących ich przypadkowymi świadkami. Wskazane aspekty analizowanego zjawiska budzą szereg skrajnych emocji i spotykają się z powszechnym potępieniem. Tak-

⁶⁶ Franciszek, *Orędzie Ojca Świętego Franciszka na 50. Światowy Dzień Pokoju (1 stycznia 2017 roku)*, nr 2, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20170101_messaggio-1-giornata-mondiale-pace-2017.html (dostęp: 10.05.2021).

⁶⁷ Franciszek, *Audiencja generalna, 28 października 2015 r. Franciszek: dialog nie może być inny, jak otwarty i naznaczony szacunkiem*, „Wiadomości KAI” 2015, nr 45, s. 20–21.

⁶⁸ Franciszek, *Rolą Turcji jest budowanie pokoju. Przemówienie papieża podczas uroczystości powitalnej w pałacu prezydenckim w Ankarze, 28 listopada 2014 r.*, „Wiadomości KAI” 2014, s. 18.

że hierarchowie Kościoła katolickiego nie pozostają obojętni wobec coraz częstszych aktów terroru. W nauczaniu kolejnych papieży odnaleźć można radykalny sprzeciw wobec wszelkich jego przejawów. Głęboka dehumanizacja, odnosząca się zarówno do samych terrorystów, czyniących ze swej egzystencji narzędzie realizacji własnych zamierzeń, jak też do faktycznych ofiar zamachów, prowokuje jednoznacznie negatywne oceny i sprzyja podjęciu rozważań doszukujących się przyczyn rozwoju zjawiska terroryzmu we współczesnej cywilizacji.

Jan Paweł II zaznaczał, że terroryzm polega na upowszechnieniu ideologii przemocy, rozprzestrzenianiu się sieci niejasnych powiązań politycznych, warunkujących rozrastanie się organizacji terrorystycznych, które zważywszy na rozwój technologiczny i ekonomiczny, utrwalają swoje wpływy w poszczególnych państwach, pogłębiając destrukcję harmonijnego rozwoju człowieka i świata. W tym kontekście papież zwracał uwagę, że utrwalanie konfliktów na płaszczyźnie międzynarodowej nie powinno mieć miejsca, gdyż sprzyja to zwiększaniu stref wpływów ruchów terrorystycznych i uniemożliwia ich formalną dezintegrację. Benedykt XVI koncentrował się na ideologicznych uwarunkowaniach terroryzmu, zauważając, że poszczególne organizacje wyrastają z ideologii o charakterze fundamentalistycznym, których działań nie można jednak w żaden sposób usprawiedliwiać. Papież podkreślał, że ideologizowanie religijne fundamentalistów przeczy idei Boga, w imię którego nie można przecież (czy to w kulturze judeochrześcijańskiej, czy też islamskiej) pozbawiać życia jednostek lub też siłą narzucać im wyznawanych przekonań. Benedykt XVI stwierdził, że wszelkie poglądy religijne mogą kształtować się i wzrastać jedynie w człowieku prawdziwie wolnym, choć jednocześnie zachowywał obiektywizm intelektualny, konstatując, że nawet mniejszości religijne mają prawo do rozwoju. Z kolei Franciszek jawi się jako papież dialogu rozumianego jako porozumienie na płaszczyźnie międzynarodowej i religijnej wszystkich ras i kultur. Uważa on bowiem, że tylko w atmosferze wzajemnego zrozumienia można wypracować takie zasady i reguły, które wyeliminują istniejące napięcia oraz umożliwią usunięcie problemów, prowadzących do eskalacji aktów terroru. Papież podkreśla, że żadna z religii nie jest odpowiedzialna za przemoc, ale postuluje, by podejmować wszelkie możliwe działania łagodzące występujące przejawy depersonalizacji.

Przedstawione w niniejszym opracowaniu rozważania jednoznacznie dowodzą, że trzej papieże zgodnie przeciwstawiali się zjawisku terroryzmu, przede wszystkim zważywszy na fakt, że zasadniczą jego konsekwencją pozostaje instrumentalizacja egzystencji człowieka, będącego narzędziem realizowania materialistycznych dążeń organizacji terrorystycznych. Zatem przywódcy Kościoła katolickiego zdecydowanie nie zgadzają się na utrwalanie antypersonalistycznych zachowań, przejawiających się w aktach terroru.

Bibliografia

Literatura

- Benedykt XVI, *Noworoczne przemówienie do korpusu dyplomatycznego, 9.01.2006*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2006, nr 2.
- Benedykt XVI, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2006 roku*.
- Benedykt XVI, *Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju. Przemówienie w bazylice Matki Bożej Anielskiej w Asyżu, 27.10.2011*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2012, nr 1.
- Benedykt XVI, *„Zagrożeniem dla pokoju jest antyreligia”. Przemówienie Benedykta XVI w Asyżu, „Pedagogia Ojcostwa. Katolicki Przegląd Społeczno-Pedagogiczny” 2012, nr 2.*
- Dudek B., *W świecie poddanym marności. Zagrożenia czyhające na człowieka współczesnego (na podstawie wybranych encyklik Jana Pawła II)*, „Edukacja Humanistyczna” 2017, nr 1.
- Franciszek, *Audiencja generalna, 28 października 2015 r. Franciszek: dialog nie może być inny, jak otwarty i naznaczony szacunkiem*, „Wiadomości KAI” 2015, nr 45.
- Franciszek, *Imię Boga nigdy nie może być wykorzystane do usprawiedliwiania przemocy*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2015, nr 12.
- Franciszek, *Niech nikt nie traktuje instrumentalnie imienia Boga*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 6.
- Franciszek, *Prawdziwa religia jest źródłem pokoju, a nie przemocy*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 10.
- Franciszek, *Roll Turcji jest budowanie pokoju; Przemówienie papieża podczas uroczystości powitalnej w pałacu prezydenckim w Ankarze, 28 listopada 2014 r.*, „Wiadomości KAI” 2014, nr 49.
- Franciszek, *Trzeba powiedzieć „nie” przemocy w imię religii*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 12.
- Franciszek, *Tylko pokój jest święty, a nie wojna! Przesłanie Franciszka wygłoszone podczas końcowej ceremonii Światowego Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu, 20 września 2016 r.*, „Wiadomości KAI” 2016, nr 40.
- Franciszek, *Wierzący zjednoczeni przeciwko fanatyzmowi i fundamentalizmowi*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2014, nr 12.
- Gałkowski J.W., *Fundamentalizm a filozofia*, „Roczniki Filozoficzne” 2003, nr 2.
- Głombik K., *Terroryzm*, [hasło w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański, głos Kościoła*, red. A. Muszala, Radom 2005.
- Góralczyk P., *Przemoc sama w sobie jest irracjonalna i absurdalna*, [w:] *Przemoc i terror. Książka dedykowana księdzu profesorowi Stanisławowi Olejnikowi w 80tą rocznicę urodzin i 50tą rocznicę pracy naukowej*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001.
- Hernas A., *Czas i obecność*, Kraków 2005.
- Jan Paweł II, *Encyklika Redemptor hominis Ojca Świętego Jana Pawła II. Odkupiciel człowieka*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 1, red. P. Ptasznik et al., Kraków 2006.
- Jan Paweł II, *Encyklika Sollicitudo rei socialis Ojca Świętego Jana Pawła II. Z okazji dwudziestej rocznicy ogłoszenia Populorum progressio*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 1, red. P. Ptasznik et al., Kraków 2006.
- Jan Paweł II, *Narody mają prawo do życia w bezpieczeństwie. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego (11 stycznia 1992 r.)*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 5, red. P. Ptasznik et al., Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Nie ma pokoju bez sprawiedliwości, nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia. Orędzie na XXXV Światowy Dzień Pokoju (1 stycznia 2002 r.)*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 4, red. P. Ptasznik et al., Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1981*, nr 2.

- Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2002*, nr 4, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 5, red. P. Ptasznik *et al.*, Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Orędzie z okazji Światowego Dnia Pokoju 1989*, nr 10.
- Jan Paweł II, *Orędzie z okazji Światowego Dnia Środków Społecznego Przekazu 1987*.
- Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2002*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2002, nr 23.
- Jan Paweł II, *Pokój nie jest możliwy bez solidarności i sprawiedliwości. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego (11 stycznia 1986 r.)*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 5, red. P. Ptasznik *et al.*, Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Prawda i sprawiedliwość fundamentem wolności i pokoju. Audycja generalna w pierwszą rocznicę ataku terrorystycznego na USA, Watykan, 11.09.2002*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2002, nr 10–11.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 2003, nr 3.
- Jan Paweł II, *W trosce o lepszą przyszłość rodziny ludzkiej. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego (12 stycznia 2004 r.)*, [w:] *Dziela zebrane Jana Pawła II*, t. 5, red. P. Ptasznik *et al.*, Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Zadanie dyplomatów we współczesnym świecie. Spotkanie z korpusem dyplomatycznym we Fryburgu (13 czerwca 1984 r.)*, „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie) 1984, nr 7.
- Jan Paweł II, *Zawsze aktualne zadanie: wychowywać do pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2004*, nr 8.
- Karolczak K., *Terroryzm polityczny (próba redefinicji)*, [w:] *Terroryzm w świecie współczesnym*, red. E. Haliżak, W. Lizak, L. Łukaszuk, E. Śliwka, Warszawa-Pieniężno 2004.
- Kozerska E., *Benedykt XVI o terroryzmie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 41, 2019, nr 1.
- Kusiak P., *Prawa człowieka w refleksji Benedykta XVI*, „Przegląd Religioznawczy” 2016, nr 3.
- Makowski P.A., *Współczesne zagrożenia pokoju. Nauczanie Jana Pawła II do dyplomatów*, „Teologia Praktyczna” 2017, nr 18.
- Małkiewicz A., *Terroryzm. Wybrane zagadnienia*, Nysa 2014.
- Michaluk K., *Teologiczny, polityczny, społeczny — problem terroryzmu w nauczaniu papieskim*, [w:] *Współczesny wymiar terroryzmu — przegląd i badania*, red. J. Jędrzejewska, E. Chodźko, Lublin 2020.
- Moskiewski M., Socha J., *Terroryzm jako problem etyczny*, „Studia Gdańskie” 2005–2006, nr 18–19.
- Pera M., *Der Relativismus, das Christentum und der Westen*, [w:] M. Pera, J. Ratzinger, *Ohne Wurzeln. Der Relativismus und die Krise der europäischen Kultur*, Augsburg 2005.
- Pogoda-Kołodziejak A., *Terroryzm i wojna sprawiedliwa Josepha Ratzingera*, „Doctrina Studia Społeczno-Polityczne” 2016, nr 13.
- Ratzinger J., *Czas przemian w Europie. Miejsce Kościoła i świata*, przeł. M. Mijalska, Kraków 2005.
- Ratzinger J., *Kościół — ekumenizm — polityka*, Poznań-Warszawa 1990.
- Ratzinger J., Seewald P., *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci*, przeł. G. Sowiński, Kraków 1997.
- Romejko A., *Kwestia przemocy i terroryzmu w nauczaniu papieża Franciszka*, „Studia Łęckie” 2017, nr 4 (19).
- Szulist J., *Zjawisko terroryzmu w nauczaniu papieża Franciszka*, „Studia Włocławskie” 2017, nr 19.
- Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002.
- Tomasiewicz J., *Terroryzm na tle przemocy politycznej (zarys encyklopedyczny)*, Katowice 2000.
- Zawada S., *Manipulacja*, [hasło w:] *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania moralnego*, red. J. Nagórny, K. Jeżyna, Radom 2005.

Źródła cyfrowe i internetowe

- Benedykt XVI, *Encyklika „Caritas in veritate” Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów, prezbiterów i diakonów, do osób konsekrowanych, do wiernych świeckich i wszystkich ludzi dobrej woli*, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html.
- Benedykt XVI, *Noworoczne przemówienie do korpusu dyplomatycznego*, wygłoszone w dniach 8.01.2007, 8.01.2009, 10.01.2011, 7.01.2013, <https://opoka.org.pl/nauczanie/nauczanie-benedykta-xvi-przemowienia-i-oredzia>.
- Benedykt XVI, *Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2007*, https://www.vatican.va/content/benedictxvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20061208_xl-world-day-peace.html.
- Benedykt XVI, *Przemówienie Benedykta XVI na forum Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, 18 kwietnia 2008 r.*, <https://bip.brpo.gov.pl/pliki/12087687950.pdf>.
- Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania ze wspólnotami muzułmańskimi w Kolonii, 20.08.2005*, <https://opoka.org.pl/nauczanie/nauczanie-benedykta-xvi-przemowienia-i-oredzia>.
- Benedykt XVI, *Wiara, rozum i uniwersytet — wspomnienia i refleksje. Przemówienie na Uniwersytecie w Regensburgu, 12.03.2006*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/podroze/ben16-ratyzbna_12092006.html.
- Franciszek, *Orędzie Ojca Świętego Franciszka na 50. Światowy Dzień Pokoju (1 stycznia 2017 roku), nr 2*, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20161208_messaggio-l-giornata-mondiale-pace-2017.html.
- Hola M., *Terroryzm na świecie w 2012 r.*, <http://dziennikzbroyny.pl/artykuly>.
- Jan Paweł II, *Co Jan Paweł II mówił o terroryzmie? PRZECZYTAJ*, <https://www.fronda.pl/a/co-jan-pawel-ii-mowil-o-terroryzmie-przeczytaj,84060.html>.
- Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2002 r.*, http://tau.broszkowscy.com/oredzie_papieza.htm.
- Knight N., *Papież Franciszek: Kapitalizm to „terroryzm przeciwko całej ludzkości”*, przeł. J. Skoczyła, <http://zielone.wiadomosci.pl/tematy/social/papiez-franciszek-kapitalizm-to-terrorizm-przeciwko-calej-ludzkosci/>.
- Papież o zwalczaniu przestępczości i terroryzmu*, <https://deon.pl/kosciol/papiez-o-zwalczaniu-przestepczosci-i-terroryzmu,192993>.
- Wysocka S., *Benedykt XVI: kościół zachęca do walki z terroryzmem i przestępczością*, <https://www.fronda.pl/a/benedykt-xvi-kosciol-zacheca-do-walki-z-terroryzmem-i-przestepczoscia,23486.html>.

Dokumenty i homilie

- Homilia Jana Pawła II, Drogheda, 29.09.1979.
- Homilia Jana Pawła II dla rodziny uniwersyteckiej, Rzym, 18.12.1979.
- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, red. J. Groblicki, E. Florkowski, Poznań 2002.